

Paranoja polityczna. Charakterystyka zjawiska i metody jego pomiaru

Krzysztof Korzeniowski*
Instytut Psychologii PAN

POLITICAL PARANOIA.
DESCRIPTION OF THE PHENOMENON
AND THE MEASUREMENT METHOD

Abstract. The concept of political paranoia and the tool measuring this phenomenon are presented in this article. Political paranoia is defined as a generalized belief that the main, or the only, mechanism of political events are conspiracies of hidden, hostile groups plotting against 'us'. Political Paranoia Scale consists of six items. Validation procedure was carried out on the Polish national sample ($N = 1, 522$). The Scale turned out to be highly reliable (Cronbach's alpha coefficient = 0.83). The criteria for the theoretical validity of the instrument were satisfied. First, the results of factor analysis showed political paranoia to be a one-dimensional phenomenon. Second, as expected, people who scored high on the Political Paranoia Scale were more pessimistic (with reference to the country's as well as their own situation), tended to feel lost and helpless, were cognitively closed and susceptible to prejudice against strangers.

WPROWADZENIE. KATEGORIA PARANOI POLITYCZNEJ

Zacznijmy od trywialnego stwierdzenia, że człowiek wyznający spiskowe teorie (dziejów, polityki itp.) uważa, że wydarzenia społeczno-polityczne są wynikiem porozumień czy decyzji podejmowanych, a raczej uknutych w konspiracji przez gremia wrogo nastawione wobec tych, których te decyzje żywotnie dotyczą.

---

* Adres do korespondencji: Krzysztof Korzeniowski, ul. Chodakowska 19/31, 03-815 Warszawa; e-mail: kk@psychpan.waw.pl

„Teorie te [spiskowe – K. K.] zawierają zazwyczaj trzy podstawowe elementy: potężną, złą i zakonspirowaną organizację aspirującą do ogólnoświatowej hegemonii; nieświadomych wykonawców i agentów, którzy poddają cały świat wpływowi rzeczonyj grupy do tego stopnia, że jest ona zaledwie o krok od osiągnięcia sukcesu; i wreszcie dzielną, ale osaczoną ze wszystkich stron grupkę, która pilnie potrzebuje twojej pomocy, by zapobiec katastrofie” (Pipes, 1998, s. 41). Zauważmy, że teorie spiskowe nie są jedynie intelektualnymi wyjaśnieniami istotnych wydarzeń historycznych czy objaśnieniami mechanizmów rządzących przemianami społecznymi i politycznymi. Są to wizje silnie nasycone afektem. Te konstrukcje intelektualne zawierają z jednej strony silny lęk, strach czy poczucie zagrożenia, z drugiej wrogość wobec knujących spiski, ale też wierność swoim ideałom i osobisty heroizm.

Spiskowe teorie dziejów stanowią przedmiot wielu dyscyplin naukowych: antropologii, historii, filozofii nauki, socjologii, nauk politycznych, psychiatrii, a także psychologii (zob. Alexander, 1987; Caumans, Niendorf, 2001; Grauman, Moscovici, 1987; Girard, 1982, Pipes, 1997; Zdybel, 2002)¹. Nie sposób nie wspomnieć, że myślenie spiskowe zawdzięcza swoją znaczną popularność samemu istnieniu spisków, a przynajmniej niepełnej jawności życia społeczno-politycznego. Powszechnie wiadomo, że wszystkie państwa mają sownie opłacane tajne służby czy że liczne porozumienia polityczne i gospodarcze opatrywane bywają tajnymi klauzulami. Czym innym jest jednak zdawanie sobie sprawy z istnienia tajnych porozumień, a nawet spisków, a czym innym przypisywanie im roli jedynej czy choćby dominującej roli w polityce i historii.

Ten sposób pojmowania historii i społecznego dziania-się w ogóle towarzyszy ludzkości prawdopodobnie od wieków, jednak po rewolucji francuskiej przeżywał on swój „złoty wiek” (por. Zdybel, 2002), a kolejny szczególnie jego rozkwit obserwowaliśmy w XX wieku. D. Pipes napisał „[...] od 1750 roku konspiracjonizm jest ściśle związany z wielkimi wydarzeniami historii Europy i one wyznaczają jego najważniejsze punkty zwrotne. Paranoidalny sposób myślenia stał się potężnym czynnikiem wraz z rewolucją francuską, sięgnął gabinetów władzy po I wojnie światowej, osiągnął swój szczyt w czasie drugiej wojny światowej i zaczął chylić się ku upadkowi wraz z zimną wojną” (1997, s. 222). Zwróćmy uwagę, że w XX wieku spiskowe teorie dziejów, historii czy polityki zmieniły miejsce „zamieszkania”. W pierwszej połowie ubiegłego stulecia na dobre zapanowały w najbardziej społecznie porywających ideologiach oraz doktrynach światowych mocarstw – III Rzeszy i ZSRR. W okresie międzywojnia w XX wieku konspiracjonizm był wpisywany w oficjalne doktryny

---

¹ Czytelnikom zainteresowanym spiskową teorią dziejów analizowanej interdyscyplinarnie warto polecić dwa opracowania: C. F. Grauman, S. Moscovici (red.) (1987). *Changing conceptions of conspiracy* (New York: Springer-Verlag) i U. Caumans, M. Niendorf (red.) (2001). *Verschwörungstheorien. Antropologische Konstanten – historische Varianten* (Osnabruek: fibre Verlag) oraz inne monografie, np. Pipes (1997), Zdybel (2002).

państwowe (np. nazizmu czy stalinizmu), a także stanowił element oficjalnego dyskursu społeczno-politycznego. Triumfował jeszcze po II wojnie światowej w Stanach Zjednoczonych w okresie maccartyzmu. W drugiej połowie XX wieku „opuścił” gabinety polityków, a teorie spiskowe „rozgościły się” w mentalności społecznej. Przykładami tego fenomenu mogą być z jednej strony nakłady książek promujących konspiracjonizm, a z drugiej liczba stron internetowych mu poświęconych oraz ich popularność (zob. Pipes, 1997)². I chociaż spiskowymi teoriami historii nadal zajmują się przedstawiciele wielu dziedzin nauki, to wydaje się, że obecnie najbardziej predestynowana do zajmowania się nimi staje się psychologia.

Myślenie spiskowe cieszy się we współczesnym świecie niesłabnącą popularnością. Ze znikomym prawdopodobieństwem popełnienia błędu można powiedzieć, że wśród wyjaśnień każdego znaczącego wydarzenia z życia politycznego, społecznego, a nawet kulturalnego pojawiają interpretacje konspiracjonistyczne, te zaś coraz częściej znajdują swoje interpretacje naukowe, w tym psychologiczne. Chyba najbardziej znane i najczęściej opisywane są spiskowe wyjaśnienia zamachu na Johna F. Kennedy’ego (zob. McCauley, Jacques, 1979; McHoskey, 1995; Leman, 2007). Wielu autorów ukazuje rozmiary i źródła szczególnie popularnych wśród czarnoskórych Amerykanów spiskowych wyjaśnień rozprzestrzeniania się wirusa AIDS (Bird, Bogard, 2005; Simmons, Parsnons, 2005; Bogard, Thoburn, 2006). Działalnością spiskową wyjaśniano zamach na WTC w Nowym Jorku (zob. Stempel, Halgrove, Stempel III, 2007) i śmierć księżnej Diany Windsor (Douglas, Sutton, 2008). W czasie pisania tego artykułu, kilka dni po śmierci Michaela Jacksona, pojawiły się w mediach spiskowe interpretacje tego wydarzenia, a parę tygodni później spiskowe (a jednocześnie oparte na głupio sfabrykowanych „dowodach”) teorie urodzenia Baracka Obamy³.

Ludzie żywią spiskowe przekonania nie tylko na temat pojedynczych wydarzeń czy ich grup lub sekwencji, ale tworzą także uogólnione naiwne konspiracjonistyczne teorie rzeczywistości społeczno-politycznej. W psychologii społecznej można wyróżnić dwa rodzaje namysłu nad tego rodzaju „naiwnymi teoriami”. Podejście pierwsze koncentruje się na precyzyjnej identyfikacji grupy knującej spiski. Najbardziej spektakularnym przykładem modą być niektóre badania i rozważania dotyczące antysemityzmu (Poliakov, 2008; zob. też Korzeniowski, 2007). Do nurtu tego zaliczyć też można analizy Goertzela (1994) czy Kofty i Sędka (1999). Goertzel badał przekonania, że polityka jest w swej istocie głównie wynikiem zakonspirowanej działalności amerykańskiego rządu i jego agend. Kofta i Sędek analizowali tzw. stereotyp duszy grupowej dotyczący różnych narodowości czy grup etnicznych. Na marginesie

---

² Obecnie systematycznie powtarzany jest jeden przykład obecności spiskowego myślenia w aktualnie ważnych dokumentach państwowych, a mianowicie konstytucja Iranu.

³ Głupota tych „dokumentów” zasadza się na tym, że mają dowodzić, jakoby Obama urodził się w Kenii, podczas gdy państwo to powstało po dacie jego urodzin.

można zauważyć, że Kofta zmienił konwencję językową i chętniej mówi o stereotypach spiskowych (2001; zob. też Korzeniowski, 2002). Drugie podejście na gruncie psychologii społecznej do wyznawania teorii spiskowych koncentruje się na badaniu uogólnionego przekonania, że głównym – jeśli nie jedynym – mechanizmem rządzącym polityką są uknute w głębokiej konspiracji spiski, bez szczególnego wnikania w to, kto te spiski knuje. Podstawową, stosowaną w tym podejściu kategorią jest paranoja polityczna (Robins, Post, 1999; Korzeniowski, 2001, 2002).

Paranoję polityczną wstępnie możemy zdefiniować jako uogólnione przekonanie, że głównym – jeśli nie jedynym – motorem wydarzeń politycznych jest aktywność spiskowa tajnych, działających w ukryciu ugrupowań wrogo nastawionych wobec „nas”. Robins i Post następująco przedstawiają specyfikę tego zjawiska: „W poglądach paranoika na historię godne odnotowania jest nie to, że wierzy on w istnienie i znaczenie spisków – w końcu zdarzają się i mogą mieć znaczenie – ale, że uznaje spisek za siłę napędową historii oraz podstawową zasadę organizującą świat wszelkiej polityki” (1999, s. 53). Dla „politycznego paranoika” sprawą drugorzędną jest to, kto spiski knuje. Ważna jest ogólna zasada, przyznająca spiskom rolę naczelną w wyjaśnieniu wydarzeń i przemian społeczno-politycznych i historii w ogóle.

Termin „paranoja” pojawia się głównie w języku psychiatrii oraz w języku potocznym. Należy też jednak do aparatu pojęciowego nauk społecznych i politycznych. Paranoi politycznej nie sposób uznać za chorobę psychiczną. Istnieją dane, że raczej należy ją traktować jako szczególną formę myślenia politycznego, charakteryzującego się wiarą w dominującą rolę spisków, nasyconego poczuciem zagrożenia oraz prześladowczymi urojeniami; paranoja polityczna nie jest związana z paranoją (Pa) mierzoną za pomocą MMPI (zob. Lautsch, 2002). Do tego wątku powrócimy w podsumowaniu artykułu.

METODY POMIARU

Pierwsze pomysły dotyczące pomiaru paranoicznego myślenia o polityce w Polsce powstały bodajże w gronie socjologów badających poglądy i nastroje społeczne. Dla stosowanych dwóch pytań ankiety używali różnych nazw (np. cynizm polityczny – zob. Korzeniowski, 1997), jednakże pozycje odnosiły się wyraziście do spiskowej teorii polityki. W poniższej tabeli przedstawiono rozkład odpowiedzi respondentów w latach dziewięćdziesiątych (badania były realizowane na reprezentatywnych próbach dorosłych Polaków).

Tabela 1.

Polacy zgadzający się i nie zgadzający się z pozycjami diagnozującymi paranoję polityczną (za: Korzeniowski, 2002) (dane w procentach)

Pozycja	Zdecydowanie się zgadzam	Raczej się zgadzam	Raczej się nie zgadzam	Zdecydowanie się nie zgadzam	Trudno powiedzieć
To nie rząd nami rządzi; ci, co naprawdę nami sterują, nie są w ogóle znani					
1996	36			46	18
1997	33			43	24
1999	49			36	15
Ci, którzy twierdzą, że istnieją na świecie potężne, ukryte siły spiskujące przeciwko Polsce, mają wiele racji					
1996	24			53	22
1997	21			52	27
1999	33			49	18

W tabeli przedstawiono zsumowane procenty osób „zgadzających się” i „raczej zgadzających się” oraz „nie zgadzających się” i „raczej nie zgadzających się”

Rozmiary omawianego zjawiska w Polsce w drugiej połowie lat dziewięćdziesiątych skłoniły do zbadania go w sposób bardziej rzetelny i skrupulatny. Poniżej przedstawiane narzędzie badawcze zostało skonstruowane w Szkole Wyższej Psychologii Społecznej⁴.

Skala Paranoi Politycznej ma dwie podstawowe postacie: wersję pełną oraz wersję skróconą. Każda z nich zawiera podstawowe dwie pozycje stosowane na próbach reprezentatywnych. Wersja pełna Skali (nie licząc badań pilotażowych) została użyta jeden raz; osobami badanymi było 107 uczniów technikum samochodowego w Warszawie w wieku (około) 19 lat. Respondenci udzielali odpowiedzi, posługując się następującą kafeterią: *nie zgadzam się, raczej nie zgadzam się, raczej zgadzam się, zgadzam się, trudno powiedzieć*. Odpowiedź *trudno powiedzieć* liczbowo kodowano jako środek skali. W trakcie wstępnych badań okazywało się, że respondenci dość łatwo domyślają się ich

⁴ Skala Paranoi Politycznej została skonstruowana przez autora niniejszego opracowania przy wydatnym udziale uczestników seminarium magisterskiego w Szkole Wyższej Psychologii Społecznej: A. Antoniuka, M. Baczyńskiej, K. Benesiewicz, A. Lautsch, M. Osieckiej, K. Tomaszewskiej, M. Tomaszewskiego, A. Winiarskiego, J. Zielińskiej.

celu. Dlatego w relacjonowanym studium pozycje diagnostyczne dla paranoi politycznej zostały przemieszane z dwudziestoma czterema pozycjami diagnostycznymi dla innych zmiennych oraz czysto buforowymi. Współczynnik α Cronbacha dla całej Skali Paranoi Politycznej osiągnął wartość 0,77 (zob. Osiecka, 2002).

Dane zgromadzone przez Osiecką zostały poddane analizie czynnikowej. Okazało się, że we wstępnym rozwiązaniu bez rotacji pierwszy czynnik ładuje wszystkie pozycje Skali i wyjaśnia 37% zmienności. Rezultaty po zastosowaniu rotacji Varimax przedstawiono w tabeli 2.

Tabela 2.

Wyniki analizy czynnikowej Skali Paranoi Politycznej ($N = 112$) (na podstawie: Osiecka, 2002)

Macierz rotowanych składowych (a)

Pozycje Skali Paranoi Politycznej	Składowa			
	1	2	3	4
Zmiany w polskich bankach mają na celu przejęcie kontroli nad Polską	0,508			
To nie rząd nami rządzi; ci, którzy nami kierują, nie są w ogóle znani		0,313		0,708
Ci, którzy twierdzą, że istnieją na świecie potężne ukryte siły spiskujące przeciwko Polsce, mają wiele racji	0,755		-0,418	
W polityce tak naprawdę nic nigdy nie dzieje się jawnie; wszystkie kluczowe polityczne decyzje podejmowane są w ukryciu		0,568		
Nigdy nie poznamy tych, którzy tak naprawdę sprawowali, sprawują i będą sprawować władzę nad nami		0,811		
Największą cnotą dobrego polityka jest podejrzliwość		0,447	0,686	
Wszystkie wydarzenia polityczne są wynikiem tajnych działań i ustaleń, o których szary obywatel nie ma zielonego pojęcia		0,814		
Większość polityków ma więcej wrogów niż przyjaciół		0,413	-0,646	
Obce siły propagują wizerunek polityki jako walki o stanowiska, żeby zniszczyć zaufanie Polaków do władzy	0,721			
Obecny chaos polityczno-organizacyjny jest spowodowany celowym działaniem	0,652			
Sprawne uprawianie polityki powinno polegać wpiery na rozpoznaniu politycznych wrogów, a potem na ich zniszczeniu	0,534			
Nie trzeba wiele wiedzieć, żeby stwierdzić, że Polska ma więcej wrogów i przeciwników niż przyjaciół i sprzymierzeńców	0,386	0,392		-0,635
Procent wyjaśnionej wariancji	26,25	13,83	9,71	9,6

Metoda wyodrębniania czynników – głównych składowych; Metoda rotacji – Varimax z normalizacją Kaisera; a – Rotacja osiągnęła zbieżność w dziewięciu iteracjach

Przeprowadzona analiza ujawniła cztery czynniki. W sumie wyjaśniają one 59,4% wariancji. W skład czynnika pierwszego wchodzi przekonania przepełnione poczuciem zagrożenia, wrogością. Czynniki drugi można określić jako wiarę we wszechobecność spisków. Czynniki trzeci i czwarty zawierają treści w pewien sposób przewrotne; zwróćmy uwagę, że mieszczą w sobie pozycje z ujemnymi ładunkami. Czynniki trzeci i czwarty zdają się wyrażać wiarę, że podejrzliwością można przewyciężyć wrogość spiskujących sił. Czynniki czwarty to wiara w dobre polityczne „duszki”, nieznanne ośrodki władzy pozwalające nie bać się wrogów i przeciwników.

Warto zatrzymać się przez chwilę przy wyjaśniającej mocy wyodrębnionych aspektów paranoi politycznej. Czynniki pierwszy wyjaśnia blisko połowę tego, co wyjaśnia cały model, zaś wspólnie z czynnikiem drugim wyjaśniają 40% całości, co stanowi dwie trzecie całości wyjaśnionej wariancji. Czynniki trzeci i czwarty, o ile pozwalają się zinterpretować, to w sposób nieco żartobliwy. Wydaje się, że ich rola w zrozumieniu znaczeniowej złożoności paranoi politycznej nie jest wielka. Warto też zwrócić uwagę, że wszystkie pozycje ładowane przez czynniki trzeci i czwarty są także (zwykle silniej) ładowane przez czynniki pierwszy i drugi.

Wyniki tych i innych badań umożliwiły utworzenie (maksymalnie) skróconej wersji Skali Paranoi Politycznej.

SKRÓCONA WERSJA SKALI PARANOI POLITYCZNEJ

Opis narzędzia

Skala – składająca się z sześciu pozycji – była stosowana w kilkunastu badaniach. Poniżej przedstawiamy dane pochodzące z badania, zrealizowane na reprezentatywnej próbie dorosłych Polaków⁵. Skróconą wersję Skali zbudowano

⁵ W związku z tym, że wyniki wspomnianych badań będą jeszcze kilkakrotnie tu przywoływane, przybliżymy ich metodologię i przebieg. Projekt pt. „Psychologiczne przesłanki powodzenia transformacji systemowej. Początek drugiej dekady” był sponsorowany przez KBN, grant nr 121/H01/2002/22. Badania przeprowadziła Sopotcka Pracownia Badań Społecznych. Sondaż był realizowany metodą CAPI (*computer assisted personal interview*). Schemat doboru respondentów przez PBS był procedurą wielostopniową, tak zaplanowaną, aby dać ogólnopolską reprezentatywną próbę losową. W tym celu zastosowany został schemat losowania warstwowego, trójstopniowego. Jednostkami losowania I stopnia były gminy, II stopnia – adresy lokali, natomiast w trzecim etapie losowania dobierano respondentów. W celu realizacji badania przygotowano 2428 adresów. Adresy podzielone zostały na dwa podzbiory: próbę podstawową (o liczebności i strukturze odpowiadającej założeniom projektu) oraz próbę zapasową, z której ankieter mógł skorzystać w przypadku odmów udziału w badaniu bądź niezgodności danych ze stanem rzeczywistym. W przypadku wykorzystania wszystkich dostępnych adresów i niemożności wykonania wywiadów ankieter mógł generować adresy samodzielnie. Przeprowadzone analizy opierają się na zbiorze danych, liczącym 1522 wywiadów.

wano, posługując się prostą techniką. Punktem wyjścia była wersja pełna. Następnie wielokrotnie obliczano wartość współczynnika α Cronbacha, kolejno eliminując pozycje obniżające jego wartość (mające najniższą moc dyskryminacyjną), aż do momentu, gdy wartość współczynnika alfa Cronbacha stawała się niezadowolająca. Zastosowano jeszcze jedno kryterium, powiedzmy, merytoryczne, bo niestatystyczne – nie wykluczano pozycji stosowanych na próbach ogólnopolskich (przedstawionych w tabeli 1).

Skrócona wersja Skali Paranoi Politycznej składa się z następujących pozycji, zwanych „trzonowymi”: „To nie rząd nami rządzi; ci, co naprawdę nami sterują, nie są w ogóle znani”; „Ci, którzy twierdzą, że istnieją na świecie potężne ukryte siły spiskujące przeciwko Polsce, mają wiele racji”; „Obecny chaos polityczno-organizacyjny jest spowodowany celowym działaniem”; „Wszystkie wydarzenia polityczne są wynikiem tajnych działań i ustaleń, o których szary obywatel nie ma zielonego pojęcia”; „Nigdy nie poznamy tych, którzy tak naprawdę sprawowali, sprawują i będą sprawować władzę nad nami”; „W polityce tak naprawdę nic nigdy nie dzieje się jawnie; wszystkie kluczowe polityczne decyzje podejmowane są w ukryciu”. Warto dodać, że każda skrócona wersja Skali, tzn. zawierająca pozycje trzonowe oraz inne zawarte w wersji podstawowej, okazuje się rzetelna.

We wszystkich prowadzonych przez nas badaniach nad paranoją polityczną, aby uniknąć wnikliwej domyślności osób badanych, stosowano liczną baterię pozycji buforowych. W relacjonowanym ogólnopolskim studium z roku 2002 powyższe pozycje zostały przemieszane z kilkudziesięcioma pozycjami mierzącymi wiele innych zmiennych. Ankietowane osoby udzielały odpowiedzi, posługując się następującą kafeterią odpowiedzi: „zdecydowanie nie zgadzam się – nie zgadzam się – zgadzam się – zdecydowanie zgadzam się” (zob. Korzeniowski, Radkiewicz, 2004). Wskaźnikiem paranoi politycznej była – po przekodowaniu na wartości liczbowe: 1-2-3-4 – średnia wartości pochodzących ze wszystkich diagnostycznych pozycji. Im wyższa była wartość liczbowa wskaźnika, o tym większym nasileniu paranoi politycznej świadczyła.

Rzetelność

Dane pochodzące z sondażu z roku 2002 wskazują, że (maksymalnie) skrócona wersja Skali Paranoi Politycznej ma wysoce zadowalającą rzetelność – wartość współczynnika α Cronbacha wyniosła 0,83.

Na marginesie warto dodać, że stosowane w innych badaniach skrócone wersje Skali Paranoi Politycznej (za każdym razem zawierające sześć trzonowych pozycji) okazywały się satysfakcjonująco lub wysoce rzetelne. Wartość współczynnika α Cronbacha mieściła się w przedziale $\langle 0,7; 0,88 \rangle$ (zob. np. Antoniuk, 2002; Baczyńska, 2002; Bednarczyk, 2003; Kaczor, 2004; Lautsch, 2002; Osiecka, 2002; Tomaszewska, 2004; Winiarski, 2002).

Przedstawione dane wskazują, że skrócona wersja Skali Paranoi Politycznej, mimo nieznaczących rozmiarów (ale – pamiętajmy – wyposażona w liczne pozycje buforowe), okazuje się rzetelnym narzędziem badawczym.

Trafność

Odwołamy się tutaj jedynie do kategorii trafności teoretycznej (pomijamy – najłatwiejszą do zanalizowania i przedstawienia – trafność fasadową Skali). W chwili obecnej nie sposób pokusić się o zdobycie informacji o trafności zewnętrznej czy kryterialnej.

Zakładaliśmy, że istnieje zjawisko nazywane przez nas paranoją polityczną; gdyby tak było, to pozycje dla niej diagnostyczne powinny formować jednorodne zjawisko. W celu weryfikacji tego przypuszczenia odwołano się do analizy czynnikowej. Zastosowano rotacje Oblimin i Varimax. Uzyskano identyczne rozwiązania. W poniższej tabeli przedstawiono wyniki uzyskane przy użyciu rotacji Varimax.

Tabela 3.

Wyniki analizy czynnikowej skróconej wersji Skali Paranoi Politycznej

A. Całkowita wyjaśniona wariancja

Składowa	Początkowe wartości własne			Sumy kwadratów ładunków po wyodrębnieniu		
	ogółem w przeglądzie	% wariancji	% skumulowany	ogółem w przeglądzie	% wariancji	% skumulowany
1	2,956	49,272	49,272	2,956	49,272	49,272
2	0,792	13,196	62,468			
3	0,715	11,920	74,388			
4	0,601	10,021	84,409			
5	0,481	8,010	92,420			
6	0,455	7,580	100,0001			

Metoda wyodrębniania czynników – głównych składowych

B. Macierz składowych^a

Pozycje skróconej wersji Skali Paranoi Politycznej	Składowa
	1
To nie rząd nami rządzi. Ci, którzy naprawdę nami sterują, nie są w ogóle znani.	0,691
Obecny chaos polityczno-organizacyjny jest spowodowany celowym działaniem.	0,653
Wszystkie wydarzenia polityczne są wynikiem tajnych działań i ustaleń, o których szary obywatel nie ma zielonego pojęcia.	0,747
Nigdy nie poznamy tych, którzy tak naprawdę sprawowali, sprawują i będą sprawować władzę nad nami.	0,778
W polityce tak naprawdę nic nigdy nie dzieje się jawnie; wszystkie kluczowe decyzje polityczne podejmowane są w ukryciu.	0,755
Ci, którzy twierdzą, że istnieją na świecie potężne, ukryte siły spiskujące przeciwko Polsce mają wiele racji.	0,565

Metoda wyodrębniania czynników – głównych składowych.

Metoda wyodrębniania czynników – głównych składowych; a. 1 – liczba wyodrębnionych składowych

Wyniki przedstawione w tabeli 3 przekonują, że paranoja polityczna jest zjawiskiem jednoczynnikowym, a zatem nasze pierwsze teoretyczne przypuszczenie zostało potwierdzone. Przypomnijmy, że analiza czynnikowa przeprowadzona na całej Skali Paranoi Politycznej bez rotacji także ujawniła jeden czynnik ładujący wszystkie pozycje narzędzia.

Liczne uprzednie rozważania teoretyczne oraz wyniki badań sugerowały, że osoby paranoicznie myślące o polityce powinny przejawiać wyższy poziom negatywnych nastrojów (dotyczących zarówno społecznego otoczenia, jak i własnej sytuacji), alienacji politycznej oraz szeroko rozumianej zamkniętości mentalności (zob. Korzeniowski, 2001, 2002). W celu zweryfikowania tych przypuszczeń skorelowano paranoję polityczną z: tzw. barometrem nastrojów, poczuciem frustracji, nastrojami depresyjnymi, anomią społeczną, polityczną alienacją oraz autorytaryzmem, antysemityzmem i ksenofobią⁶. Wyniki przedstawiono w tabeli 3.

Tabela 4.
Korelacje paranoi politycznej ze zmiennymi psychologicznymi stanowiącymi kryteria teoretycznej trafności Skali Paranoi Politycznej

Zmienne	Korelacje	Paranoja polityczna
Barometr nastrojów	korelacja Pearsona	0,366
	istotność (dwustronna)	0,0001
	<i>N</i>	1522
Frustracja – wskaźnik globalny	korelacja Pearsona	0,140
	istotność (dwustronna)	0,0001
	<i>N</i>	1454
Depresja	korelacja Pearsona	0,352
	istotność (dwustronna)	0,0001
	<i>N</i>	1522
Anomia społeczna	korelacja Pearsona	0,525
	istotność (dwustronna)	0,0001
	<i>N</i>	1522
Alienacja polityczna	korelacja Pearsona	0,646
	istotność (dwustronna)	0,0001
	<i>N</i>	1522
Autorytaryzm	korelacja Pearsona	0,403
	istotność (dwustronna)	0,0001
	<i>N</i>	1522
Antysemityzm	korelacja Pearsona	0,372
	istotność (dwustronna)	0,0001
	<i>N</i>	1509
Ksenofobia	korelacja Pearsona	0,320
	istotność (dwustronna)	0,0001
	<i>N</i>	1522

⁶ Opis zmiennych, sposoby budowania wskaźników oraz parametry ich dobroci psychometrycznej przedstawiono w: Korzeniowski, Radkiewicz, 2004.

Przedstawione wyniki pokazują, że nasze teoretyczne przypuszczenia potwierdzają się w odniesieniu do skróconej wersji Skali Paranoi Politycznej. Osoby myślące o polityce w sposób paranoiczny gorzej oceniały sytuację i perspektywy państwa, czuły się bardziej sfrustrowane, przeżywały obniżony nastrój, były bardziej anomiczne, czuły się silniej politycznie wyalienowane, bardziej autorytarne, żywiły silniejsze przekonania antysemityczne, były bardziej ksenofobiczne.

Kolejnym argumentem za teoretyczną trafnością Skali Paranoi Politycznej powinny być związki paranoi ze stereotypem duszy grupowej (Kofta, Sędek, 1999). Te dwie kategorie, choć wyraźnie pojęciowo odróżnialne, mają wspólny rdzeń: wiarę w teorie spiskowe. Problem ten badał Winiarski (2002). Analizował on ustosunkowania wobec obywateli: Izraela, Niemiec, Rosji i Stanów Zjednoczonych. Badanych proszono o ustosunkowanie się do siedmiu kwestii, tzn. o ocenienie, jak dobrze charakteryzują one obywateli wymienionych państw. Kwestie, o które pytano, to: dążenie do uzyskania decydującego wpływu na międzynarodowe instytucje finansowe; działanie „jak jeden mąż”; dążenie do panowania nad światem; osiąganie celów dzięki tajnym porozumieniom i działaniom; pomaganie tylko swoim, nie dbając o innych; zachowywanie się w sposób nielojalny i podstępny w stosunkach z innymi państwami; dążenie do przejęcia kontroli nad naszymi bankami i gospodarką.

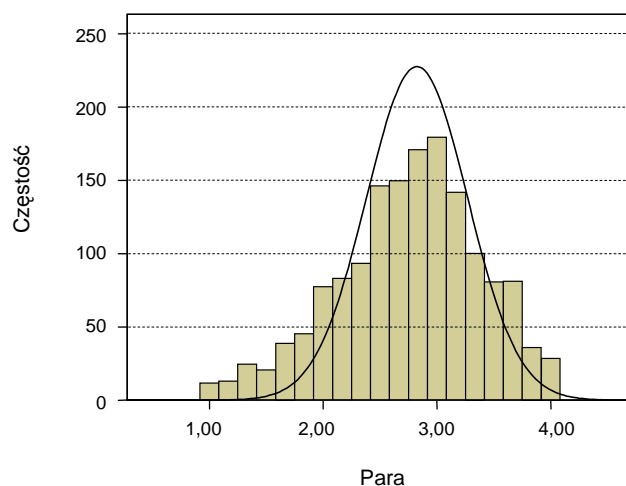
Wartość współczynnika korelacji między paranoją polityczną a globalnym stereotypem spiskowym SDG wyniosła 0,35 ($p < 0,001$). Okazało się, że osoby przypisujące spiskom zasadniczą czy dominującą rolę w polityce są bardziej skłonne przypisywać obywatelom czterech znaczących dla Polski państw intencje i zachowania niedobre i nieczyste, w tym osiąganie swoich celów w sposób niemoralny i niejawnny. Warto dodać, że zależność ta nie zależała od dystansu społecznego – wartość współczynnika korelacji cząstkowej (przy kontroli tej zmiennej) wyniosła 0,34 ($p < 0,001$). Należałoby teraz dokładniej przyjrzeć się, co składa się na stwierdzoną korelację, oceny których kwestii najbardziej zaważyły na stwierdzonej zależności. Z paranoicznym myśleniem najsilniej związane jest poczucie zagrożenia zawładnięciem przez obcych „naszą” gospodarką ($r = 0,43$, $p < 0,001$). Po drugie, myśleniu paranoicznemu towarzyszy przypuszczenie o dążeniu obcych do panowania nad światem ($r = 0,24$, $p < 0,05$). Trzecim komponentem SDG związanym z paranoją polityczną jest obawa przed „tajnymi porozumieniami i działaniami” ($r = 0,23$, $p < 0,05$). Żadna ze stwierdzonych zależności nie jest niespodzianką. Pamiętamy, że paranoiczne myślenie porusza się „w trójkącie”: poczucie zagrożenia, światowa polityka, a wszystkim rządzi podstęp, spiski i tajne porozumienia. Także brak związków paranoi politycznej z pozostałymi badanymi komponentami SDG nie jest zaskakujący. Opisują one strukturę i styl funkcjonowania, a w pierwszym rzędzie niemoralne zachowania grupy obcych. Nie sposób oczekiwać, by te charakterystyki musiały wiązać się z myśleniem paranoicznym. Wydaje się, że dla osób politycznie paranoicznych obcy nie są zagrażający i nie wzbudzają podejrzeń, dopóki działają jawnie i „nie zaczepiają” nas. Okazuje się zatem, że osoby bardziej paranoiczne politycznie stosują silniejszy spiskowy stereotyp

duszy grupowej obywateli innych państw, przy czym z paranoją związane okazują się jedynie konspiracyjne elementy stereotypu.

Wyniki analiz przedstawione w tym paragrafie wskazują, że na podstawie zastosowanych kryteriów Skalę Paranoi Politycznej (w wersji skróconej) należy uznać za teoretycznie trafną.

Parametry rozkładu i normy wskaźnika paranoi politycznej

Powyżej przedstawiliśmy dane wskazujące, że w drugiej połowie lat dziewięćdziesiątych więcej niż połowa Polaków zgadzała się z dwoma stwierdzeniami diagnostycznymi dla paranoi politycznej. W związku z tym postanowiliśmy zbadać rozkład wskaźnika tego zjawiska, mierzonego – jak należy sądzić – rzetelnym i trafnym narzędziem badawczym. Rozkład został przedstawiony na rysunku 1.

Rysunek 1. Rozkład wskaźnika paranoi politycznej

Graficzna prezentacja rozkładu przyjmuje kształt dzwonu, wydaje się on jednak skośny. W tabeli 4 przedstawiono parametry rozkładu wskaźnika paranoi politycznej. Miary tendencji centralnej – bliskie lub równe 3 – oraz wartość współczynnika skośności potwierdzają naszą obserwację. Na samym początku XXI wieku większość Polaków myślała o polityce w sposób paranoiczny.

W tabeli 4 przedstawiono także percentyle rozkładu. Być może te informacje okażą się pomocne w diagnozie paranoi politycznej będącej udziałem jednostek czy zbiorowości.

Tabela 5.
Parametry rozkładu oraz percentyle wskaźnika paranoi politycznej

N	Ważne	1522
	Brak danych	0
Średnia		2,7545
Mediana		2,8333
Dominanta		3,00
Wariancja		0,396
Skośność		-0,379
Błąd standardowy skośności		0,063
Kurtoza		-0,130
Błąd standardowy kurtozy		0,125
Percentyle	10	1,8333
	20	2,1667
	30	2,5000
	40	2,6667
	50	2,8333
	60	3,0000
	70	3,1667
	80	3,3333
	90	3,5000

PODSUMOWANIE

Celem tego artykułu było przedstawienie nowego i oryginalnego narzędzia badawczego diagnozującego paranoję polityczną – istotny dla procesu demokratyzacji rys mentalności społeczno-politycznej Polaków. Przedstawienie uwarunkowań i konsekwencji tego zjawiska będzie przedmiotem innych artykułów i monografii. Intencją przygotowania niniejszego opracowania była prezentacja i udostępnienie samej metody.

Paranoja polityczna, jak się wydaje, ma precyzyjnie określone miejsce wśród psychologicznych podejść do spiskowej teorii dziejów. Została ona zdefiniowana jako zgeneralizowane przekonanie, że głównym – jeśli nie jedynym – motorem wydarzeń politycznych jest aktywność spiskowa tajnych, działających w ukryciu ugrupowań wrogo nastawionych wobec „nas”. Dysponujemy oryginalnym narzędziem badawczym, mierzącym paranoję polityczną. Wersja pełna, jako że stosowana tylko raz, nie została dokładnie sprawdzona. Stanowiła jednak dogodny punkt wyjścia dla konstrukcji kolejnego narzędzia. Prezentowana skrócona wersja Skali Paranoi Politycznej jest krótka i zwięzła. Wielokrotnie sprawdzano i potwierdzano jej rzetelność.

Spełnione zostały też sformułowane kryteria jej trafności teoretycznej. Po pierwsze, paranoja polityczna (mierzona wersją skróconą Skali) okazuje się zjawiskiem wewnątrznie spójnym i jednowymiarowym. Świadczy o tym wysoka wartość współczynników α Cronbacha i jednoczynnikowe rozwiązanie analizy czynnikowej. Przypomnijmy jednak, że wstępne, bez zastosowania rotacji rozwiązanie czynnikowe pełnej wersji Skali (też wewnątrznie spójnej) ujawniło jeden czynnik ładujący wszystkie pozycje Skali. Analiza czynnikowa z zastosowaniem rotacji Varimax ujawniła cztery czynniki. Dwa spośród nich należy uznać za centralne: poczucie zagrożenia wrogością oraz wiarę we wszechobecność spisków. Wersja skrócona Skali Paranoi Politycznej zbudowana jest z pozycji ładowanych przez te dwa czynniki. Wyniki te wskazują, że paranoja polityczna jest zjawiskiem spójnym i jednowymiarowym, mającym jednak kilka aspektów.

Po drugie, zgodnie z przewidywaniami, charakteryzuje osoby nastawione pesymistycznie (zarówno w odniesieniu do sytuacji kraju, jak i własnej sytuacji), zagubione i bezradne, a także zamknięte i skłonne do uprzedzeń.

Po trzecie, stwierdziliśmy, że osoby politycznie paranoiczne skłonne są także do stosowania spiskowego stereotypu duszy grupowej. Współczynnik korelacji między tymi zjawiskami był istotny statystycznie, ale umiarkowanie wysoki. Oznacza to, że zjawiska te są sobie pokrewne, ale nie sposób uznać je za tożsame. Osoby paranoiczne skłonne są przypisywać innym/obcym przede wszystkim dążenie do panowania nad światem, chęć zawładnięcia „naszą” gospodarką i posługiwanie się tajnymi porozumieniami i działaniami.

Istotną kwestią są rozmiary paranoi politycznej w naszym społeczeństwie. Paranoja polityczna miała rozkład nieco lewoskośny – okazuje się, że większość Polaków skłonna jest do wiary w spiskowe teorie polityki. Rozkład ten przybiera jednak kształt dzwonu – osoby skrajnie paranoiczne i skrajnie nieparanoiczne stanowią mniejszość. Kwestie znaczenia tego faktu dla wciąż młodej polskiej demokracji, a także zmiany nasilenia paranoi politycznej w Polsce są przedmiotem osobnych opracowań i podejmowanych obecnie badań.

Przedstawiona Skala Paranoi Politycznej nie jest zrównoważona. O znacznym nasileniu badanego zjawiska decyduje zgoda z treścią wszystkich pozycji – nie ma w niej tzw. pozycji odwróconych. Brak zrównoważenia często jest uznawany za poważny mankament (zob. np. Brzeziński, 1996). W przypadku przedstawionej Skali przyczyną tego mankamentu jest istotny problem teoretyczny. Otóż, nie sposób znaleźć jednego i tylko jednego przeciwieństwa paranoi politycznej. Po pierwsze, może być nim ufność w jawność i rzetelność procedur demokratycznych i życia politycznego, czemu nie musi towarzyszyć wątplenie w rolę spisków. Po drugie, jednak paranoi politycznej można przeciwstawić bezkrytyczne i – powiedzmy – naiwne przekonanie i wiarę, że spiski nie odgrywają w polityce żadnej roli. Nastawienie takie można by określić mianem antyparanoi. Nosi ono także pewne znamiona myślenia urojeniowego. Wreszcie po trzecie, paranoi – czy szerzej myśleniu spiskowemu – przeciwstawiana jest wizja chaosu (zob. Zdybel, 2002). Można wątpić, czy w ogóle istnieje

zjawisko, które można by uznać za przeciwieństwo paranoi politycznej. Trudno się obecnie pokusić o przedstawienie konkluzywnego rozwiązania tych problemów.

Komentarza wymaga interpretacja paranoi politycznej mierzonej wersją skróconą Skali Paranoi Politycznej. Możemy powiedzieć, że paranoja polityczna jawi się jako napawająca poczuciem zagrożenia wiara we wrogo wobec nas nastawione wszechobecne spiski. Z drugiej jednak strony warto zapamiętać, że paranoja polityczna mierzona całą Skalą nie jest bez reszty wysycona społecznym negatywizmem – tchnie także optymizmem. Pozwala wierzyć, że wrogie knowania choć wszechobecne, nie są wszechmocne, a zabezpiecza przed nimi właśnie czujna przenikliwość, podejrzliwość i... jakaś bliżej nieznaną opatrność.

Przedstawiliśmy dane wskazujące, że paranoja polityczna stanowi zjawisko wewnętrznie spójne i jednowymiarowe. Nie wiadomo jednak, czy nie jest ona zjawiskiem wielopostaciowym. Dwa pytania (względnie) systematycznie stosowane w badaniach ogólnopolskich dotyczą dwóch, jak można sądzić, różnych spraw: zagrożenia Polski przez międzynarodowe spiski i panowania w Polsce tzw. klasy zakulisowej. Zauważmy, że szczególnie dużo jest właśnie zwolenników stwierdzenia „To nie rząd nami rządzi; ci, co naprawdę nami sterują, nie są w ogóle znani”. Warto wspomnieć, że paranoiczne myślenie o polityce nie jest zjawiskiem odosobnionym. Nie można wykluczyć, że ludzie mogą myśleć w sposób mniej czy bardziej paranoiczny nie tylko o różnych aspektach polityki czy systemu politycznego. Bednarczyk (2003) stwierdziła, że można mówić o myśleniu paranoicznym o różnych obszarach rzeczywistości społecznej, ale także o globalnym myśleniu paranoicznym.

Na zakończenie warto podjąć – zaledwie zasygnalizowany na wstępie – problem, czy można paranoję polityczną traktować jako zjawisko psychopatologiczne. Zebrane przez nas dane nie pozwalają na sformułowanie takiej kategorycznej tezy. Na dodatek niektórzy autorzy zwracają uwagę, że przekonania konspiracyjne nie muszą wcale być symptomem psychopatologicznych zaburzeń osobowości, a są częstym i zwyczajnym elementem percepcji społecznej (zob. Kramer, 1998; Freeman i in., 2008). Feningstein i Vanable dowodzą, że tzw. normalni ludzie na co dzień bywają skoncentrowani na sobie, podejrzliwi, przekonani o wrogości i złych intencjach innych ludzi i przypisują im spiskowe intencje. Pokazali oni, że sama publiczna samoświadomość (koncentrowanie się na obserwowalnych aspektach własnej osoby) sprzyja paranoicznemu myśleniu (Feningstein, Vanable, 1992). Raz jeszcze przywołajmy Robina i Posta. Piszą oni: „Świat polityki to środowisko, które z nieodpartą siłą przyciąga jednostki i grupy o cechach paranoicznych [...]. Reakcja paranoiczna to wypaczenie użytecznego zachowania służącego radzeniu sobie. Paranoja jest przesadną formą wypróbowanego w polityce stylu czujnej podejrzliwości, uważnej obserwacji i wykorzystywania okazji [...] jest więc karykaturą zachowań i sposobów myślenia naprawdę stosownych w niebezpiecznych sytuacjach. Sama podejrzliwość jako taka nie jest dysfunkcyjna” (1999, s. 31).

BIBLIOGRAFIA

- Alexander, R. D. (1987). *The biology and moral systems*. Hawthorne, NY: Aldine de Gruyter.
- Antoniuk, A. (2002). *Poznawcze i afektywne przesłanki paranoi politycznej* (mps pracy magisterskiej, Szkoła Wyższa Psychologii Społecznej w Warszawie).
- Baczyńska, M. (2002). *Konformizm i samokierowanie a paranoja polityczna* (mps pracy magisterskiej, Szkoła Wyższa Psychologii Społecznej w Warszawie).
- Bale, J. M. (2007). Political paranoia vs political realism: On distinguishing between Bogus conspiracy theories and genuine conspirational politics. *Patterns of Prejudice*, 41, 1, 45-60.
- Bednarczyk, I. (2003). *Paranoiczne sposoby myślenia o rzeczywistości społeczno-politycznej. O swoistości paranoi politycznej* (mps pracy magisterskiej, Szkoła Wyższa Psychologii Społecznej w Warszawie).
- Bogard, L. M., Thorburn, S. (2006). Relationships of African Americans' sociodemographic characteristics to belief in conspiracies about HIV/AIDS and birth control. *Journal of the National Medical Association*, 98, 7, 1144-1150.
- Brzeziński, J. (1996). *Metodologia badań psychologicznych*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Douglas, K. M., Sutton, R. M. (2008). The hidden impact of conspiracy theories: Perceived and actual influence of theories surrounding the death of Princess Diana. *Journal of Social Psychology*, 148, 2, 210-221.
- Fenigstein, A., Vanable, P. A. (1992). Paranoia and self-consciousness. *Journal of Personality and Social Psychology*, 62, 1, 129-138.
- Freeman, D. [i in.] (2008). Virtual reality study of paranoid thinking in the general population. *British Journal of Psychiatry*, 192, 4, 258-263.
- Girard, R. (1982). *Kozioł ofiarny*. Łódź: Wydawnictwo Łódzkie.
- Goertzel, T. (1994). Belief in conspiracy theory. *Political Psychology*, 15, 731-742.
- Hoskey, J. W. (1995). Case closed? On the John F. Kennedy assassination: Biased assimilation of evidence and attitude polarization. *Basic and Applied Social Psychology*, 17, 3, 395-409.
- Kaczor, A. (2004). *To nie rząd nami rządzi... Paranoja polityczna rolników i przedstawicieli innych zawodów, w okolicach referendum akcesyjnego. Wyniki badania panelowego* (mps pracy magisterskiej, Szkoła Wyższa Psychologii Społecznej w Warszawie).
- Kofta, M., Sędek, G. (1999). Stereotypy duszy grupowej a postawy wobec obcych: wyniki badań sondażowych. [W:] B. Wojciszke, M. Jarymowicz (red.), *Psychologia rozumienia zjawisk społecznych* (s. 173-207). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Korzeniowski, K. (1997). O psychologicznych uwarunkowaniach zachowań wyborczych Polaków w latach dziewięćdziesiątych. [W:] L. Kolarska-Bobińska, R. Markowski

- (red.), *Prognozy i wybory. Polska demokracja '95* (s. 125-146). Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe.
- Korzeniowski, K. (2001). Die polnische politische Paranoia. [W:] U. Caumans, M. Nienendorf (red.), *Vorschwörungstheorien: Anthropologische Konstanten – historische Varianten*. Osnabruek: fibte Verlag.
- Korzeniowski, K. (2002). Utrata i pozyskiwanie politycznego sensu. Anomia i paranoja polityczna. [W:] K. Skarżyńska (red.), *Podstawy psychologii politycznej*. Poznań: Zysk i S-ka Wydawnictwo s.c.
- Korzeniowski, K., Radkiewicz, P. (2004). *Psychologiczne przesłanki powodzenia procesu transformacji systemowej. Początek drugiej dekady*. Raport podsumowujący, grant nr 121/H01/2002/22. Warszawa: Szkoła Wyższa Psychologii Społecznej.
- Kramer, R. M. (1998). Paranoid cognition in social systems: Thinking and acting in the shadow of doubt. *Personality and Social Psychology Review*, 2, 4, 251-275.
- Lautsch, A. (2002). *Paranoja prawdziwa, kolektywizm i indywidualizm a paranoja polityczna. Czy paranoja polityczna to zaburzenie, czy sposób spostrzegania polityki?* (mps pracy magisterskiej, Szkoła Wyższa Psychologii Społecznej w Warszawie).
- Leman, P. (2007). The born conspiracy. *New Scientist*, 195, 35-37.
- McCauley, C., Jacques, S. (1979). The popularity of conspiracy theories of presidential assassination: A Bayesian analysis. *Journal of Personality and Social Psychology*, 37, 5, 637-644.
- Osiecka, M. (2002). *Wybory prezydenckie a zmienność paranoi politycznej* (mps pracy magisterskiej, Szkoła Wyższa Psychologii Społecznej w Warszawie).
- Pipes, D. (1997). *Potęga spisku. Wpływ paranoicznego myślenia na dzieje ludzkości*. Warszawa: BEJ Service.
- Poliakov, L. (2008). *Historia antysemityzmu*. Kraków: Universitas.
- Robins, R. S., Post, J. M. (1999). *Paranoja polityczna. Psychopatologia nienawiści*. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Simmons, P. W., Parsons, S. (2005). Beliefs in conspiracy theories among African Americans: A comparison of elites and masses. *Social Science Quarterly*, 86, 3, 584-598.
- Stempel, C., Hargrove, T., Stempel III, G. (2007). Media use, social structure, and belief in 9/11 conspiracy theories. *Journalism and Mass Communication Quarterly*, 84, 2, 353-372.
- Thoburn Bird, S., Bogard, L. M. (2005). Conspiracy belief about HIV/AIDS and birth control among African Americans: Implications for the prevention of HIV, other STIs, and unintended pregnancy. *Journal of Social Issues*, 61, 1, 109-126.
- Tomaszewska, K. (2004). *Samoakceptacja, poczucie umiejscowienia kontroli i dogmatyzm a poziom paranoi politycznej* (mps pracy magisterskiej, Szkoła Wyższa Psychologii Społecznej w Warszawie).

- Tomaszewski, M. (2003). *Autorytaryzm i umiejscowienie kontroli a paranoja polityczna* wstępna wersja pracy magisterskiej, Szkoła Wyższa Psychologii Społecznej w Warszawie).
- Winiarski, A. (2002). *Paranoja polityczna a stereotyp duszy grupowej. O dwóch postaciach spiskowej wizji polityki* (mps pracy magisterskiej, Szkoła Wyższa Psychologii Społecznej w Warszawie).
- Zdybel, L. (2002). *Idea spisku i teorie spiskowe w świetle analiz krytycznych i badań historycznych*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.